

СЕРЕДНЬОВІЧНА ТА НОВА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477)

Мирослав Борисенко
(м. Київ)

ПРИРОДНО-ГЕОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ОПИСАХ КИЇВСЬКОГО НАМІСНИЦТВА 70 – 80-х РОКІВ XVIII ст.

У статті розглянуто вплив природно-географічних факторів на господарську діяльність українського населення Лівобережної України на основі аналізу даних в описі Київського намісництва.

Ключові слова: топографічні описи, географічний фактор, матеріальна культура, господарська діяльність.

Природно-географічне середовище є визначальним фактором у формуванні етносу й суттєво впливає на його подальшу еволюцію. Навколишнє середовище визначало в минулому антропологічний тип людини, архітектуру житла, господарську діяльність, знаряддя праці тощо. Крім матеріальної культури, навколишнє середовище відображалось на розвитку духовного світу людини, що проявилось в ознаках етнічності.

Географічний детермінізм у гуманітарних науках побутував ще з часів античності, захопивши в епоху Просвітництва домінуючі позиції серед людинознавчих дисциплін, які в той час активно формувалися [1]. Надалі цей концепт було витіснено іншими, більш прогресивними напрямками, і повернення до етногеографії відбувається лише в середині XX ст., у класичній спадщині Дж. Стюарда.

Актуальність таких досліджень пов'язана з величезним впливом, часто негативним, господарської діяльності людини на навколишнє середовище. За останні роки суттєво змінилися ґрунти, флора, фауна та навіть клімат. Таким чином, географічне середовище сьогодення не може слугувати відправним пунктом у процесі реконструкції господарської діяльності людини минулого. Отже, існує необхідність опиратися на дані, зафіксовані в численних описах колишньої Російської імперії XVIII ст.

Українські та російські вчені зверталися до описів XVIII ст. під кутом зору різних наукових інтересів протягом XIX-XX ст. [2]. Досить детально ця проблематика висвітлена в історіографічній праці І. Петрової, де проаналізовано історію вивчення описів XVIII ст. радянськими істориками [3]. З цієї розвідки видно, що в досліджуваний час більш активно вивчали описи Чернігівського та Харківського намісництва.

Відомий український етнограф В. Горленко зазначав, що описи Чернігівщини та Слобожанщини заслуговують особливої уваги як найбільш багаті на етнографічний матеріал [4]. Тому описи Київського намісництва, що охоплюють значну частину лівобережної України та сам Київ з околицями, залишилися поза увагою дослідників етнографів.

Видані в 1989 р. "Описи Київського намісництва 70 – 80 років XVIII ст." містять окремі географічні та історичні описи території, що після адміністративної реформи в Російській імперії 1781 р. увійшла до нього. Це території Київського, Остерського, Козелецького, Переяславського, Пирятинського, Лубенського, Миргородського, Хорольського, Говтвянського, Городнянського та Золотоніського повітів у різних варіаціях. Оскільки описи мали слугувати для військово-адміністративних потреб імперії, то більшу увагу приділяли вивченню міст та містечок, а вже потім сільських населених пунктів. У першому випадку визначали географічні координати міста, відстань від великих колишніх полкових центрів, територію у верстах, наявність укріплень, казенні приміщення, герб, час заснування, його заселення, наявність приміщень для службових осіб, магістрату, архіву, кількість будинків міщан, торгівельних закладів, церков, кількість городян, ремесла, промисли, ярмарки, фабрики, садівництво та городництво.

Описи повітів складаються з визначення їхньої території, суміжних кордонів та адміністративних одиниць. Також подано загальну економічно-географічну характеристики регіону, що складається з детального опису ґрунтів, зернових культур, урожаїв, часу оранки землі, систем землеробства, кількості робочої худоби, плугів, забезпечення лісом тощо. Наведено дані про наявні в повіті фабрики, заводи, млини, місце та час проведення і кількість ярмарків, продані та куповані на них товари, національність купців, місця їхнього постійного проживання, землеробство, промисли, ремесло, напрямки вивозу товарів і заробітків, породи фруктів та овочів, звичаї, обряди національні відмінності місцевого населення, мінеральні та металеві "заводи". Звичайно, існували певні відмінності в таких описах, але вони були несуттєвими [5].

Загалом же природно-географічне середовище Київського намісництва виглядало досить цілісно. На більшості його території переважав чорнозем із незначною часткою піщаного ґрунту. Жителі вирощували переважно озиме жито, а також ячмінь, гречку, овес, просо, частково озиму та яру пшеницю, льон, коноплі та горох. Піщані ґрунти удобрювало тваринним гноєм, про удобрення чорнозему даних немає. Урожай зернових на чорноземах становив 5 – 10 сам, на піщаних вона не перевищувала сам-5. Чорноземні ґрунти можна було зорати лише важким плугом, у який запрягали одразу 6-8 волів, що сприяло розвитку тваринництва. На піщаних ґрунтах зберігалася оранка сохою в кінній упряжі.

Під озимі культури орали два рази – у кінці травня й до кінця липня, а другий – із серпня до жовтня, під ярові – також два рази: перший – у жовтні на зяб, другий – на початку весни, коли й відбувався посів зерна. Засіяну землю боронували два рази й більше. У більшості повітів, у зв'язку з великою кількістю теплих літніх днів, землю орали під озимі культури в червні, а засівали житом на початку вересня й у жовтні. На просо та гречку орали й сіяли у квітні-травні. Для посіву ярих пшениці, ячменю та вівса сіяли у вересні, а засівали на початку весни.

Урожай збирали спочатку ячменю та жита, потім – пшениці, вівса, проса й гречки. У врожайний рік вимолочували з копи (60 снопів) від трьох до шести четвериків пшениці. У Лубенському повіті практикувався безвідвальний обробіток ґрунту тільки ралом із наступним його боронуванням. Землю удобрювали тільки під коноплі, а під зернові – випасали худобу на зібраних ділянках, підживлюючи таким чином ґрунт. Помітно, що, як і на Слобожанщині, у цей час була поширена перелогова система обробітку землі.

Описи дають також цілісну картину лісових масивів. У лісах росли дуби, береза, в'яз, липа, верба, клен, груша, яблуня, ясен, береза, лоза. Чомусь в описах 70 – 80-х років XVIII ст. ніде не згадується сосна, напевне, цей вид деревини був настільки розповсюдженим, що його просто вирішили не відзначати.

Населення відчувало гостру нестачу будівельного лісу та змушене було сплавити його з півночі Дніпром та Десною, а потім доставляти далі підводами. На менших річках через мілководдя та млинові греблі робити цього не можна було, і люди все більше використовували для житлового будівництва інші матеріали – глину, невеликі колоди, гілки дерев тощо. Таке ж дерево йшло й на опалювання житла, хоча здебільшого для цього використовували очерет і солому.

Територія Лівобережної України була покрита густою мережею річок і струмків Дніпровського басейну. Але кожна з приток Дніпра мала свою річкову мережу. Притоки Дніпра – Трубіж, Сула, Псьол, Ворскла – поповнювалися водами своїх лівобережних і правобережних приток, кількість яких доходила до кількох десятків. І хоча більшість із них уже втратила серйозне судноплавство, але могли повністю наповнювати ґрунти необхідною вологою для отримання врожаїв сільськогосподарських культур та задоволення життєвих потреб людей і тварин. Крім того, вони поповнювалися великою кількістю ручаїв, що пересихали влітку, безліччю боліт. Особливою чистотою та корисністю для людського організму відзначалася р. Удай.

На ґрунтах росло чимала різноманітних трав, які використовувалися – для випасу та годівлі худоби, лікування людей і тварин, виготовлення фарбників. Цілющими травами славилася межиріччя Сули та Псла, звідки вони поступали в казенну лубенську аптеку, єдину в Київському намісництві. Ними ж користувалося й багато сільських лікарів-травників, знавців лікувальних властивостей зілля. Використання трав із лікарською метою, як пише З. Болтарович, мало свою регіональну та етнічну специфіку [6], що пояснювалося своєрідними природно-кліматичними умовами.

Частина трав ішла на виготовлення різних барвників, які характеризувалися яскравою кольоровою гамою та тривалим зберіганням. Жовті фарби виготовляли з дроку. Для отримання червоного кольору використовували поширену лише в лісостеповій смузі марену красильну (*Rubia tinctorum*). Саме з цієї рослини, точніше з її листя, виготовляли стійкий червоний фарбник для пряжі. З опису також дізнаємося, що у XVIII ст. використовували фарбник тваринного, походження відомий ще з часів Київської Русі, – червець.

Досить розвинутими були городництво й садівництво. Кожен селянський та абсолютна більшість міщанських дворів мали городи, де вирощували огірки, капусту, буряки, ріпу цибулю, часник, пастернак, горох, боби, кавуни, дині, які йшли як на власні потреби, так, і на продаж. На зиму овочі солили або зберігали свіжими в спеціальних ямах чи льохах. Природні умови краю дозволяли в кожному господарстві вирощувати різноманітні фруктові дерева: яблуні, вишні, сливи, груші, бергамоти, дулі, шептали, абрикоси, дрен, терен, шовковиці, виноград, смородину білу й червону, горіхи волоські й турецькі. Практикувалося щеплення дерев і виведення нових сортів. Частина вирощених фруктів продавалася як на ближніх, так і віддалених ринках, особливо в російських містах, зокрема в Петербурзі та Москві.

Природні умови сприяли розвитку тваринництва. Серед домашніх тварин найпоширенішими були корови, коні, свині, вівці місцевих порід. Але в багатих поміщицьких господарства практикувалося вирощування та виведення нових порід корів, коней, овець. У спеціальних заводах розводили на продаж коней української, англійської, арабської та інших порід, вартість яких в окремих випадках доходила до кількох сотень рублів.

Поширеною була решетилівська порода овець, відомих своїм каракулем і якісною вовною. Господарі мали чимало птиці – курей, качок, гусей, окремі поміщики заводили для краси навіть лебедів. Різноманітним був і дикий тваринний світ – вовки, лисиці, зайці, горностаї, тхори, білки, журавлі, дрофи, різні качки й гуси, а також тетеруки, стрепети, куріпки, голуби, перепели та багато інших птиць.

Багатими на рибу були водойми Лівобережної України. У притоках Дніпра, озерах і ставках водилися карасі, коропа, щуки, лини, окуні, лящі, язї, соми, в'юни, плотва, судаки, які виступали одним із головних продуктів харчування людей. В період постування селяни вживали більше рибних страв, ловили рибу також і на продаж. У Дніпрі й Десні ще водилися осетри, які в XIX ст. уже зникли. На ринках продавали й привізні севрюгу та білугу.

Унікальні за своєю науковою важливістю дані містяться в описах про формування населених пунктів на Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. Лівобережна Україна почала активно заселятися наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. і в цей час стала одним з найнаселеніших регіонів України. На карті Г. Боплана зафіксовані сотні міст, містечок, сіл, згадані хутори, правда, без конкретизації та прив'язки до місцевості. У другій половині 50-х – 70-х роках XVII ст. територія лівобережної Гетьманщини зазнала ворожих вторгнень та страшних руйнувань у ході міжстаршинської боротьби за владу. Більшість населених пунктів було зруйновано, частина з них назавжди зникла з подальшої української історії, частина відродилася.

Запустілі лівобережні землі почали активно колонізуватися приблизно з 70-х років XVII ст. вихідцями з Правобережної України, які тікали на них від трагічних воєнних дій, що в цей час майже безперервно велися на її території. Колонізаційний рух правобережної людності на Лівобережжя посилювався у 80-х – 90-х роках XVII ст. та в першій половині XVIII ст., коли суспільно-політична обстановка в краї стабілізувалася.

У цей час з'явилися й почали розростатися сотні населених пунктів у вигляді хуторів. Вони засновувалися на двох законних підставах. Першою з них виступало право "займанщини", коли той, хто бажає, займав вільну землю для поселення й починав на ній господарювати. "Займанщину" вважалася правом, із яким мусили рахуватися не тільки навколишні мешканці, але й влада, узаконюючи виниклі поселення. Правда, з другої половини XVIII ст. влада істотно посилила контроль за поселенням людей на праві "займанщини". Другою законною підставою для поселення тих, хто бажає, стали офіційні дозволи на нього, які видавалися органами влади в особі сотників, полковників, гетьманів або навіть російських офіцерів. Безвідповідальне розбазарювання українських земель у вигляді рангових пожалувань також сприяло поступовому збільшенню сільських поселень. Частка міського населення в цей час поступово зменшувалася, оскільки поширення примітивних мануфактур та експортна орієнтація великих сільськогосподарських підприємств призводили до скорочення населення міст. Одночасно з'являлося все більше невеликих сіл, хуторів.

Новозасновані хутори іменувалися в описах Київського намісництва або за прізвиськом поселенця, або власника землі, або за назвою урочища, річки, греблі, близько великого населеного пункту і т.п. За своїми розмірами такі хутори були невеликими – від однієї до кількох хат. Зокрема, у Ковалівській сотні Галицького полку в хуторі козака Фесенка зафіксована тільки одна, отамана Борисенка – дві, підполковника Баранова – сім хат. Інколи вони розросталися до 20 – 40 хат і мали тенденцію до перетворення в села та "деревні" [7] або ж зберігали за собою свій хуторянський статус. У такому вигляді вони зберігалися протягом тривалого часу, можливо і досі, і хоча й отримували загальну назву поселення, але в народній пам'яті залишилися за назвою перших поселенців. Так, кілька колишніх дрібних

хуторів Яреськівської сотні Миргородського полку за радянської влади були об'єднані під однією назвою "Ерсеча" (тобто, Робітничо-селянська червона армія. – Авт.), але місцеві жителі її не сприймали та продовжували називати їхні первісні найменування – Ремиги, Зозулі, Білаші, Мірошники.

Крім розростання хуторів у села, не поодиноким було масове переселення внаслідок різних причин жителів з одного села до іншого. Однією з таких причин у XVIII ст. став пошук врожайніших земель. До речі, одним із головних факторів у виборі місцини перших поселенців Лівобережної України, власне, як і на всій території України, виступав захист природними рубежами від нападів ворогів. Саме поблизу таких "природних фортець" – ярів, річок, лісів, боліт – розташовувалися перші поселення доби Київської Русі та початку I тисячоліття. Однак у ХУІІІ ст. на вибір місця для нових поселень впливали вже господарські фактори, оскільки ситуація в краї стабілізувалася. Люди почали вибиратися в поселення з кращими навколишніми землями, придатними для ведення землеробства.

Зокрема, мешканці с. Тухи Яреськівської сотні Миргородського полку, заснованого, на думку автора, у 80-х роках XVII ст. на піщаних, неродючих ґрунтах на березі р. Туха, проживши в ньому майже сотню років, перейшли за кілька верст у с. Федунка з благодатними чорноземними ґрунтами. До корінних мешканців села на чолі з отаманом Півінським, родичем родини Гоголів і прообразом Чичикова в знаменитій поемі М. Гоголя "Мертві душі", а також козаків Білоконів, Кирпот, Стороженків додалися родини значкового товариша Власенка (6 хат), козаків Власенків (5 хат), козаків Закладних (8 хат), козаків Кирпот (10 хат) і т.п. Унаслідок таких міграцій кількість хат у Тухах зменшилася до 20, а у Федунці збільшилася до 278. Старі й нові села ділилися на "кутки", територіальні об'єднання з кількох помешкань, що отримували назви від прізвищ власників хат. Цей своєрідний релікт патронімії зберігається в багатьох селах Полтавщини й донині.

Складнішою є справа визначення кількості людей у кожній із хат Київського намісництва. По-перше, в описах подано тільки узагальнені дані по сотнях у співвідношенні хат і кількості "душ" у них. Причому останні дані представлено не на час складання описів у 80-х роках, а на 20 років раніше, після чого відбулося певне збільшення мешканців. Наприклад, на 5940 хат Київського полку припадало 21 547 мешканців (у середньому 3,6 душ на одну хату), 191 хата Гоголівської сотні того ж сотні 666 душ (3,5 на хату), у Вороньківській сотні Переяславського полку на 1491 хату припадало 3748 душ (2,5 на хату), у Пирятинській сотні Лубенського полку на 1049 хат – 2791 душа (2,7 душ на хату) [8], тобто в кожній хаті зафіксовано від 2,5 до 3,6 мешканців, що явно не відповідає тогочасним реаліям. У вітчизняній історіографії вживаним є обґрунтований середній розрахунок кількості членів родини в межах 6 осіб.

Переписувачі особливо відзначали благодатний клімат Лівобережної України. "Немає країни в російських межах, – зазначено в описах, – де б пори року були так між собою узгоджені. Зима, починаючись з грудня місяця й будучи помірною, а подеколи з сильними морозами по березень, залишає перевагу приємній весні над березнем... Літо, відзначаючись спекотними місяцями, дає землеробу можливість зібрати дозрілі хліба і встигнути до зими та плодоносної осені використати час на обробіток пашні [9].

Наголошувалося на наповненому трав'яними запахами повітрі, що "умиротворяє" душу людей, на відсутності постійних туманів і страшних ураганів: "така приємна погода, яка сприяє до народжуваності народу, зробила країну цю такою багатолюдною, що в попередні часи більше інших намісництв брала участь у заселенні Харківської, і великої частини Курської, Воронежської, Астраханської та Катеринославської губерній" [10].

Відзначалися добросердечність українців, здатність до практичних справ, наук і мистецтв.

Прості ж люди, як зазначено, у роботах повільні та безпечні в силу жаркого та благодатного клімату, як і в незвичності до торгівлі, яка привчає їх до активності. Констатовано, що український народ терплячий до "крайності", вірний російському престолу, завжди був хоробрим, коли в цьому наставала потреба. Підкреслено природну схильність українців до занять музикою, мистецтвом, іконописом і різною "іконостасною вмлістю". Переписувачі наголошували на схильності українців до науки, опануванні різними званнями.

Таким чином, описи Київського намісництва 70 – 80-х років XVIII ст. є важливим джерелом із природничо-географічного середовища українського населення більшої частини Лівобережної України. Вони дають чітке уявлення про умови етнічного розвитку українського населення в той період, коли зберігався традиційний спосіб життя, що формувався протягом століть. Помітно, що вплив зовнішніх чинників – міграції, урбанізації, технічного прогресу, – ще не зачепив основного масиву української етнічної культури.

Список використаних джерел та літератури

1. Горленко В. Ф. Становление украинской этнографии конца XVIII – первой половины XIX в. / В. Ф. Горленко. – К., 1988 – С. 58.
2. Рубинштейн Л. Н. Топографические описание наместничеств и губерний XVIII в. – памятники географического и экономического изучения России / Л. Н. Рубинштейн // Вопросы географии. – 1953. – Сб. 31. – С. 39 – 41; Бутич І. Л. Географічні описи Київського намісництва / І. Л. Бутич // Іст. джерела та їх використання. – 1966. – Вип. 2. – С. 165-166 ; Перковський А. Л. Топографічні описи як джерело з історичної демографії Лівобережної України другої половини XVIII ст. / А. Л. Перковський // Демографічні дослідження. – 1975. – Вип. 2. – С. 121 – 132; Петриченко І. Маловідомий опис Чернігівського намісництва кінця XVIII ст. / І. Петриченко // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – К., 2000. – Вип. 11. – С. 61-70; Петриченко І. Коваленко О. Описи Чернігівського намісництва 70 – 80-х рр. XVIII ст. як джерело з історії міст регіону / І. Петриченко // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – Київ – Донецьк, 2001. – Вип. 19. – С. 311-319; Гринь О. Економічний розвиток Новгород-Сіверського намісництва (за даними Опису 1779-1981 рр.) / О. Гринь // Сіверян. літопис. – 2000. – № 6. – С. 62 – 70.; Гринь О. Описи Новгород-Сіверського намісництва кінця XVIII ст. (історія створення та інформаційний потенціал) / О. Гринь // Сіверянський літопис. – 2001. – № 6. – С. 38 – 45.
3. Петрова І. топографічні описи України в працях радянських істориків (50-80-ті роки XX ст.) / І. Петрова // Наука. Релігія. Суспільство. – 2008. – № 2. – С. 72-83
4. Горленко В. Вказ. праця. – С. 34.
5. Описи Київського намісництва 70 – 80 років XVIII ст. – К., 1989. – С. 62 – 65.
6. Болтарович З. Народна медицина українців / З. Болтарович. – К., 1990. – С. 124.
7. Описи Київського намісництва 70 – 80 років XVIII ст. – К., 1989. – С. 124 – 127.
8. Там само. – С. 108 – 112.
9. Там само. – С. 176.
10. Там само. – С. 177 – 178

SUMMARY

The article discusses the impact of natural and geographical factors on economic activity of the Ukrainian population of left-bank Ukraine on the basis of data analysis in describing the Kiev province.

Key words: *topographical descriptions, geographical factor, material culture, economic activity.*

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается влияние природно-географических факторов на хозяйственную деятельность украинского населения Левобережной Украины на основании данных из описания Киевского наместничества

Ключевые слова: *топографические описания, географический фактор, материальная культура, хозяйственная деятельность*